

BALLA GYÖRGY

Kéziratos térképek Karlsruheban

Európa különböző levéltáraiban és könyvtáraiban nagyon sok középkori kéziratos térképet őriznek. Ezek a térképek ma már nem mostoha gyermekei ezeknek a gyűjteményeknek, mint ahogy az még pár évtizeddel ezelőtt volt, hanem a legtöbbet használt anyagok közé tartoznak. Mind történelmi forrásértékük, mind kartográfiai becsük egyre emelkedik. A legutóbbi időben minden gyűjtemény azon buzgólkodik, hogy katalógusát modernizálja, publikálja. A kéziratos térképanyag publikálásának óriási jelentősége van, mert így a különböző tudományágak képviselői felfigyelnek a levéltárak mélyén lapuló eredeti forrásanyagokra. Publikálás híján sok érdekes régi térkép felfedezése sokszor a véletlenül múlik. Ezért van nagy jelentősége a Karlsruhei Levéltár 1971-ben megjelent katalógusának.

Sok európai gyűjtemény őriz középkori magyar vonatkozású kéziratos térképanyagot. Szinte azt mondhatjuk, alig van olyan jelentős levéltár Madridtól Stockholmig és Londontól Isztambulig, ahol ilyen anyag elő ne fordulna. Ennek országunk viharos történelme az oka. A 150 éves török uralom idején, amikor hazánk területe szinte állandóan hadszíntér volt, majd az ezt követő évtizedek felszabadító háborúi során a katonai szükségletek megkövetelték, hogy minden várról és megerősített helyről, a hadseregek felvonulási területeiről, az ostromokról, csatahelyekről vázlat, tervrajz, illetve térkép készüljön. A térképek későbbi sorsát az szabta meg, hogy kik voltak ezek készíttetői. A Magyarországon harcoló seregek vezetői a Habsburg-ház tábornokai, vagy a Német Birodalom valamelyik állama uralkodó családjának tagjai voltak. Ebből következik, hogy törökkori térképes anyagunk, valamint az ezt követő évszázad kéziratos térképeinek túlnyomó többsége külföldi térképtárakban, levéltárakban, könyvtárakban található. Magyarország Mohács utáni történelméből adódik, hogy a leggazdagabb kéziratos anyag a bécsi gyűjteményekben található, amelyek felkutatásában és publikálásában Nagy Júlia, Eperjessy Kálmán és Borbély Andor szereztek elvülhetetlen érdemeket.

A karlsruhei gyűjtemények

Mind nagyságrendben, mind az anyag értékét illetően a rajna-parti Karlsruhe városa a második leggazdagabb hely külföldön magyar vonatkozású térképekben. Már régóta tudjuk, hogy a Bádeni Tartományi Levéltárban (Badisches Generallandesarchiv) és a Bádeni Tartományi Könyvtárban (Badische Landesbibliothek) nagyszámú, magyar vonatkozású, színes, kéziratos, török időkben készült térkép található. Teleki Pál földrajztudós volt az első magyar szakember, aki ezeket a gyűjteményeket 1913-ban meglátogatta. A látott anyag gazdagsága, szépsége és érdekessége annyira lenyűgözte, hogy elhatározta, szakít időt arra, hogy az összes magyar térképeket feldolgozza és publikálja. A közbejött első világháború és későbbi politikai elfoglaltsága azonban ebben megakadályozta. Tanítványa, Glaser Lajos egyetemi tanársegéd végezte el 1932-ben ezt a munkát. Több hónapig tartó szívós, aprólékos és hallatlanul precíz munkával címfelvételezte az 1913-as országhatáron belüli területekre vonatkozó anyagot. A következő évben, 1933-ban a Térképészeti

Közlöny különnyomataként jelent meg kutatásait közlétező könyve: A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású anyaga. A két gyűjteményben Glaser 670 magyar szempontból fontos térképet talált. Könyvéhez Teleki Pál írt előszót.

Az előszóban Teleki méltatja a munka jelentőségét, majd hozzáteszi: „Az összes értékes térképek reprodukálása a mai viszonyok között természetesen lehetetlen, és ezért meg kellett elégednünk azzal, hogy a katalógushoz példaképpen adjunk néhány mellékletet.” Glaser több mint 400 kéziratost térképet talált. Ezek lefényképeztetésére nem volt anyagi fedezet. Csak néhány térkép fotómásolata került a Hadtörténelmi Intézet Térképtárába. Tehát volt egy kitűnő katalógusunk, megtudtuk, milyen értékes térképek vannak Karlsruheban, de kutatóink nem tudták azokat használni fotómásolat híján.

Sajnos a térképek egy részét illetően ma már csak Glaser katalógusából tudjuk, milyenek voltak. Ugyanis 1945 tavaszán a Bádeni Tartományi Könyvtár épületét bombatalálat érte. A négyszög alakú épületnek épp az a szárnya pusztult el, ahol a magyar térképeket őrizték. A könyvtár 243 darab magyar vonatkozású térképéből mindössze 23 maradt meg. Viszonylagos szerencse, hogy az elpusztult 220 térképből csak kettő volt kéziratost: Giovanni Corneo császári hadmérnök Észak-Magyarország térképe 1682-ből (Glaser-katalógus 431) és J. de Salomonis Juburnensis Érsekújvár és környékének tervrajza 1685. augusztus 19-én (Glaser-katalógus 449). A többi 218 megsemmisült térkép zömmel XVII–XVIII. századi rézmetszet volt, ezek példányai valószínűleg más gyűjteményekben is megtalálhatóak.

Szerencsére a másik gyűjtemény, a Generallandesarchiv sértetlenül vésztele át a háborút. Glaser itt 427, többségében kéziratost magyar vonatkozású térképet talált. 1963-ban Csöre Pál, a MÉM munkatársa járt Karlsruheban. Csak pár órát töltött a városban, de mindkét gyűjteményt meglátogatta. A Generallandesarchiv anyagát összevetve a Glaser-katalógussal megállapította, hogy a gyűjtemény gyarapodott, egyrészt mert az eltelt 40 év ezt indokolta teszi, másrészt mert a háború után a környék kisebb gyűjteményeiből több térkép ide került. Csöre Pál a Geodézia és Kartográfia 1965. évi első számában rövid cikkben beszámolt tapasztalatairól és felhívta a magyar térképészek figyelmét az anyag további feltárására.

Az 1972. évi kutatóút

A Térképtudományi Tanszék megszervezője, Irmédi-Molnár professzor nekünk, tanítványainak sokat beszélt a külföldi gyűjtemények magyar vonatkozású anyagairól. Felhívta figyelmünket nemcsak ezek felkutatására, hanem arra is, hogy lefényképezve, vagy lefényképeztetve szerezzünk másolatokat, hogy ezek a magyar kutatók rendelkezésére állhassanak. Csöre Pál cikkének hatására elhatároztam, hogy felkeresem a karlsruhei gyűjteményeket.

1972 nyarán Karlsruheba utaztam, ahol egy hétig kutattam. Munkámat a Tartományi Könyvtárban kezdtem. Lefényképeztem és filmre véve hazahoztam a bombázás után megmaradt 23 térképet. Ezek közül egy volt kéziratost:

Thybisici unius ex principibus Hungariae fluminibus a fontibus, . . . A Tiszavidék térképe Lőcsétől Szolnokig (kb. 1685), 670 × 510 mm. Méretarány: 4 Milliarium Hungaricarum = 86 mm. Színezett rajz papíron.

A Tartományi Levéltárban a legfontosabbnak ítélt végvárak kéziratost térképeiről filmfelvételt készítettem. A hazahozott filmkockákból aztán itthon készültek el a fénymásolatok, amelyek a települések mai nevének ábécé-sorrendjében a következők:

1. Pianta di Gran. Esztergom tervrajza. Szerző nélkül (1650), 435 × 304 mm. Méretarány: Scala di Clófteri 100 = 104 mm. Színes rajz papíron. Déli tájolás. Arnyékolt hegyrajz, zöld vízrajz, hídábrázolás, cím- és magyarázó szöveg. Glaser-katalógus: 29.
2. Die Vöstung vndt Statt Gran Wie selbe den 30 May 1683 besehen vnd erfunden worden. Esztergom és Párkány látképe. Szerző: De Jemaine, 1683. 370 × 230 mm. Színes rajz papíron. A cím stilizált keretben gót betűkkel. Glaser-katalógus: 91.

3. Pianta di Strigonia del modo che di Presente si troua et il modo che devoreble esere accomodata. Esztergom tervrajza (1690). Szerző: N. Candido. 550×420 mm. Méretarány: Scala di Passa 100 la 5 Piedi l'uno = 97 mm. Színes rajz papíron. Déli tájolás. Cím és magyarázó szöveg. Glaser-katalógus: 242.
4. Esztergom és környékének térképe (1690) két részben. Szerző: G. D. Jaciotto. $430 \times 565 + 425 \times 560$ mm. Színes rajz papíron. Déli tájolás. Kék vízrajz, út- és hidábrázolás, árnyékolt zöld hegyrajz, jelmagyarázat. Glaser-katalógus: 246.
5. Esztergom és közvetlen környékének tervrajza (1695). Cím és szerző nélkül. 397×526 mm. Színes rajz papíron. Nyugati tájolás. A magyarázó szöveg címerrel díszített keretben. Sárga vakondtúrásos domborzatrajz, kék vízrajz, sárga híd- és településrajz, olasznyelvű magyarázó szöveg. Glaser-katalógus: 382.
6. Profilo Del resarcimento, Che in ora si fà a Gran, essendo le linee rette nerre Poperatione nova et il pontato di rosso il vechio. Esztergom részletprofilja. Szerző: L. F. c. Marsigli, 1685. 291×213 mm. Színes rajz papíron. Cím és magyarázó szöveg vonalkeretben. Glaser-katalógus: 413.
7. Comaro. Komárom tervrajza. Szerző: N. Angielini, 1660. 570×400 mm. Színes rajz papíron. Lila vízrajz, északkeleti tájolás. Glaser-katalógus: 303.
8. Carta Topographica ciuitatis fortalj que Varadini magni eorumque circumiacentium. Cum vno proiecto quomodo blocarri possent. Szerző: Heduckfat? (1685).
 - a) Bihar megye nagy részének térképe. 454×342 mm. Méretarány: 4 milliarica hungarica = 156 mm. Színes rajz papíron, vászonra húzva. Déli tájolás. Cím és magyarázó szöveg tekeresszerű keretben. Vakondtúrásos szürke hegyrajz, kék erdő, lila címrajz, szántó. Oldalnézetes épületekkel jelzett településábrázolás. Glaser-katalógus: 30/a.
 - b) (Nagy) Várad blokádterve. 170×205 mm. Méretarány: 600 öl (Klafter) = 60 mm. Az egész térkép délkeleti sarka alatt, attól eltakarva helyezkedik el. Glaser-katalógus: 30/b.
9. Vazon. (Nagy) Vázsony tervrajza, 1667. 213×111 mm. Méretarány: 100 Klafter = 65 mm. Színes rajz papíron. Glaser-katalógus: 177/e. Vázsony látképe, 1667. 213×51 mm. Glaser-katalógus: 177/f.
10. Pappa. Pápa tervrajza, 1679. Szerző nélkül. 405×285 mm. Színes rajz papíron. Méretarány: 200 Klafter = 92 mm. Kék vízrajz, sárga útrajz, barna hidrajz. Glaser-katalógus: 175.
11. Papa. Pápa tervrajza, 1660. Szerző: N. Angielini. 570×400 mm. Színes rajz papíron. Lila vízrajz. Északkeleti tájolás. Glaser-katalógus: 300.
12. Tottis. Tata tervrajza, 1679. Szerző nélkül. 330×285 mm. Méretarány: 100 Klafter = 131 mm. Színezett rajz papíron. Kék víz- és mocsárrajz, barna hidrajz, sárga útrajz. Glaser-katalógus: 174.
13. Tatta. Tata tervrajza, 1660. Szerző: N. Angielini. 570×400 mm. Színes rajz papíron. Glaser-katalógus: 302.
14. Vác és környéke térképe, 1684. Szerző: von Hannenstein. 508×345 mm. Színes rajz papíron. Déli tájolás. Szürke víz- és mocsárrajz, vakondtúrásos domborzat. Szántó, híd, településrajz. Glaser-katalógus: 243.
15. Palota. (Vár) Palota tervrajza, 1660. Szerző: N. Angielini. 570×400 mm. Színes rajz papíron. Déli tájolás. Glaser-katalógus: 299.
16. Veszprin. Veszprém tervrajza, 1679. Színes rajz papíron. 245×92 mm. Méretarány 100 Klafter = 66 mm. Glaser-katalógus: 176/b. Veszprém látképe 1679. 245×84 mm. Glaser-katalógus: 176/c.
17. Veszprinium. Veszprém tervrajza, 1660. Szerző: N. Angielini. 570×400 mm. Színes rajz papíron. Lila vízrajz. Glaser-katalógus: 298.

Egy hetet töltöttem Karlsruheban. A gyűjtemények tüzetes átvizsgálásához ez az idő korántsem elég. Minden esetre arra elegendő volt, hogy a filmfelvételeken túl általános áttekintést

nyerjek. Figyelmemet és időmet elsősorban a Tartományi Levéltárra fordítottam. Minden történelmi állományú levéltár őriz olyan térképanyagot, amely saját területére vonatkozik és csak ott kereshető: uradalmak térképe, dűlő-tervrajzok, jogi viták eredményeként keletkezett tervek stb. A bádeni levéltárnak ezen túlmenően egy eredeti gyűjteménye van, amelynek állománya annak köszönhető, hogy Bádenben magas katonai rangú és hatáskörű őgrófok sora érdeklődött a térképek iránt és gyűjtötte azokat.

A karlsruhei levéltár rendkívül gazdag katonai térképanyagot tartalmaz. Bátran mondhatjuk, hogy a XVI—XIX. századi európai hadtörténelem, különösen az 1660—1706 közötti időszak számára ez az anyag párját ritkítja.

Saját területük anyagán túl 17 európai országra vonatkozó térképanyag található meg itt: Ausztria, Belgium, Bulgária, Csehszlovákia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Jugoszlávia, Lengyelország, Luxemburg, Magyarország, Málta, Olaszország, Románia, Spanyolország, Svájc és Szovjetunió. Természetesen nem minden felsorolt ország szerepel azonos súllyal és az egyes országokra vonatkozó anyag értéke is különböző. A legnagyobb jelentőségű a török háborúk korának Kárpát-medencei anyaga, valamint XIV. Lajosnak a Felső-Rajnavidéken viselt háborúit ábrázoló térképei. Igen értékes még Belgiumnak és Hollandiának a németalföldi szabadságharc idején készült, a XVI. századba visszanyúló térképanyaga.

A törökkori, bennünket érdeklő anyag közül időrendben a legkorábbi az a hat tervrajz, amelyet Daniel Specklin strassbourgi építőmester rajzolt öt fontos magyar végvári erődítményről. Ezek időrendben a következők: Warasdín (Varasd), 1568; Cassouia (Kassa), 1577; Raab (Győr), 1587 előtt; Comora (Komárom), 1589 előtt; Raab (Győr), 1597; Zathmar (Szatmár), XVII. század eleje.

A felfedezett térképanyag

A Glaser Lajos által 1933-ban írt alapvető munka és a Karlsrugei Levéltár által 1971-ben megjelentetett katalógus adatai összevetésével megállapítottam, hogy összesen 15 olyan térkép, illetve tervrajz van, amely 1932 óta került elő.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 65.

Das Lager bey Raab (1616). A császári hadsereg tábora Győr mellett. 165 × 330 mm. Tusrajz papíron. Győr alaprajzban, egyes épületek látképszerűen. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei és létszáma, a hajóhíd. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám 1407.

Hfk. Hs. 60 Blatt 66.

Läger neben Papa. Tábor Pápa mellett (1616) szeptember 18-án. 330 × 210 mm. Tusrajz papíron. Pápa városa látképszerűen. A csapatok elhelyezése és a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1393.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 66 v.

Das Läger oder Quartier bey Kaldigg. Tábor Káld mellett (1616) szeptember 22-én. 330 × 210 mm. Tusrajz papíron. Káld látképszerűen. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1329.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 67.

Das Läger oder Quartier zu Vegedigg anno 1616. Tábor Véged (ma Zalavég) mellett 1616. szeptember 23-án. 330 × 210 mm. Tusrajz papíron. Véged látképszerűen. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1471.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 67 v.

(Läger der kaiserlichen Armee bei St. Johannes). Tábor Szent János (ma Zalaszentiván?) mellett (1616) szeptember 24-én. 330 × 210 mm. Tusrajz papíron. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1416.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 68.

(Lager der kaiserlichen Armee bei Zalaegerszeg). Tábor Zalaegerszeg mellett (1616 szeptember 25-én) 330 × 210 mm. Tusrajz papíron. Zalaegerszeg képszerűen. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1487.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 68 v.

(Läger der kaiserlichen Armee bei St. Niclas). Tábor Szent Miklós (ma Kerkaszentmiklós vagy Magyarszentmiklós) mellett (1616) szeptember 30-án. 330 × 210 mm. Tervrajz papíron. Szent Miklós látképszerűen. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1417.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 70.

Das Quartier zwischen Leetina und Cannischa. Tábor Letenye és Nagykanizsa között (1616 októberében) 330 × 420 mm. Tusrajz papíron. A táj látképszerűen. A csapatok elhelyezése. A csapattestek nevei.

Katalógusszám: 1356.

Hfk. Hs. Nr. 60 Blatt 73.

Das Quartier vor Cannischa. Tábor Nagykanizsa előtt (1616 októberében). 330 × 420 mm. Tusrajz papíron. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. A hadinép látképszerűen.

Katalógusszám: 1330.

Egyéb felfedezett magyar vonatkozású térképek:

Hfk. Bd. IX. Nr. 29.

Plan de la situation du camp de l'armée de S. M. Impériale campée proche de Lippowa en juillet 1689 par les ordres de son altesse monseigneur le prince Louys de Baden. A császári tábor alaprajza Lippa környékén 1689 júliusában, ahogyan azt Bádeni Lajos herceg elrendelte. Szerző: F. C. de Beaulaincourt. 298 × 297 mm. Színes tollrajz papíron csíkozással. A csapatok elhelyezése, a csapattestek nevei. Művelésági megkülönböztetés. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1360.

Hfk. Bd. VI. Nr. 52.

Eigentlicher Grundriss und Ruin der Bruck-Schantz (bei Kormorn) (1690). A Komáromnál levő rom és a hidat védő sánc tulajdonképpeni alaprajza 1690-ben. Szerző: Johann Georg Fischer. Méretarány: 80 Ruthen = 12,6 cm. (1 : 2400) 412 × 546 mm. Színes tollrajz papíron. Az erődítmények, alaprajzban. A Duna-híd, a Duna-part és az árvíz által okozott károk látképszerű ábrázolása. A térkép alatt három metszet helyreállítási javaslatokkal. Magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1343.

Hfk. Bd. XXI. fol. 4.

Alasch.

Dessein de chos, que l'Armée Chrétienne eut avec celle du Turc à Ololch à la Pega à deux marches de Temeswar le 26 d'aoust 96.

Az Erős Ágost választófejedelem vezette keresztény sereg ütközete és veresége a törököktől Alasch-nál a Béga mellett, Temesvártól két mérföldre 1696. augusztus 26-án. 135 × 236 mm. Színes tollrajz papíron. A csapatok állásai, a harc leírása.

Hfk. La Nr. 27,1 (rot)

Plan de l'isle et fort d'Orsova assiégué par les Turcs en 1738. Az 1738-ban törökök által megostromolt Orsova erődjének és szigetének tervrajza. 160 toises = 3,05 cm. (1 : 8000). 197 × 360 mm. Színes tollrajz vászonra húzott papíron ecset-csíkozással. A török ostrom rajza. Magyarázó szöveg:

Katalógusszám: 1391.

Hfk. La Nr. 27,2 (rot)

Situation de l'armée Impériale et des Turcs au combat de Cornia donné le 4 juillet 1738. A császári és a török hadak állásai a somfai csatában 1738 július 4-én. 176 × 223 mm. Színes tollrajz papíron csíkozással. A csapatok állásai, magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1267.

Hfk. La Nr. 27,3 (rot)

Combat entre L'armée Impériale et celle, des Turcs à Meadia le 15 juillet 1738. A császári hadak és a törökök közötti csata Mehádiánál 1738. július 15-én. 190 × 235 mm. Színes tollrajz papíron csíkozással. A csapatok állásai, magyarázó szöveg.

Katalógusszám: 1365.

A térképanyag áttekintése

A karlsruhi levéltár azon gazdag térképanyagának zömét, amely már Teleki és Glaser idejében is együtt volt, több mint húsz kötetbe gyűjtve őrzik. A kötetek, illetve a bennük őrzött térképek nem időrendi, földrajzi vagy téma szerinti egymásmellettséget jelentenek elsősorban, hanem eredet, illetve származás szerint kerültek együvé. Ezek közül magyar szempontból a legfontosabbak — időrendben — a XIII., XII., XV. és XIV. kötet.

XIII. kötet

Egy áttekintő térképet és 74 egybekötött tervrajzot tartalmaz a magyar végvárakról, amelyeket 1653—1667 között J. Kleinwächter, De Jarnage, L. G. Ssicha és G. Graass rajzoltak. Az áttekintő térképet utólag 1679-ben fűzték hozzá. A térképek Annibal Gonzaga hercegnek, az udvari haditanács elnökének megbízásából készültek. 450 × 567 mm nagyságú gazdagon díszített, Gonzaga-címeres eredeti bőrkötés óvja a színes tollrajzokat. A jelentősebb vártérképek a következők: Lenti, Zalaegerszeg, Keszthely, Tihany, Nagyvázsöny, Veszprém, Pápa, Pannonhalma, Tata, Pozsony, Komárom, Érsekújvár, Léva, Drégely, Nógrád, Szécsény, Fülek, Szendrő, Kassa, Tokaj, Nagykálló, Nagykároly, Szatmár, Kővár, Székelyhíd, Szamosújvár, Nagyvárad.

XII. kötet

Ez a gazdag ornamentikájú, 430 × 567 mm nagyságú, szintén Gonzaga-címeres bőrkötésű kötet három áttekintőtérképet és 75 tervrajzot tartalmaz, olyan stájer, vend és horvát végvárakról, amelyek a török által megszállt területekkel szemben helyezkedtek el. 1657-ben Martin Stier császári hadmérnök készítette őket, hat térképet kivéve.

Egységes stílusú színes tollrajz, a városok és erődítmények alaprajzban. Minden tervrajzot részletes leírás, valamint táblázatok egészítenek ki, az 1657. évi fegyverzetéről és lőszer-készletekről. Az első lapon Annibal Gonzagának szóló ajánlás található. Legjelentősebb tervrajzok: Varasd, Károlyváros, Csáktornya, Fiume.

XV. kötet

Öt áttekintő és 51 egybekötött, egységes stílusú vár- és környéktérkép (434 × 565 mm) magyar erődítményekről az Adriai-tengertől Erdélyig. A színes tollrajzokat Nicolo Angielini császári hadmérnök készítette 1660 előtt. A legérdekesebbek Fiume, Zágráb, Nagykanizsa,

Veszprém, Várpalota, Pápa, Győr, Tata, Komárom, Érsekújvár, Léva, Korpona, Szendrő, Krasznahorka, Kassa, Sáros, Eger, Tokaj, Sárospatak, Kisvárd, Ecsed, Szatmár és Munkács térképei.

A *XIV. kötet* is zömmel vártérképeket tartalmaz. Készítési idejük 1683—1690 közé, tehát a felszabadító hadjáratok idejére esik. Ezek között is sok magyar vonatkozású van. A fontosabbak: Pozsony, Érsekújvár, Győr, Esztergom, Vác, Buda, Siklós, Eszék, Csókakő, Eger, Tokaj, Kisvárd, Nagykároly, Nagyvárad, Szolnok, Szeged, Arad, Belgrád.

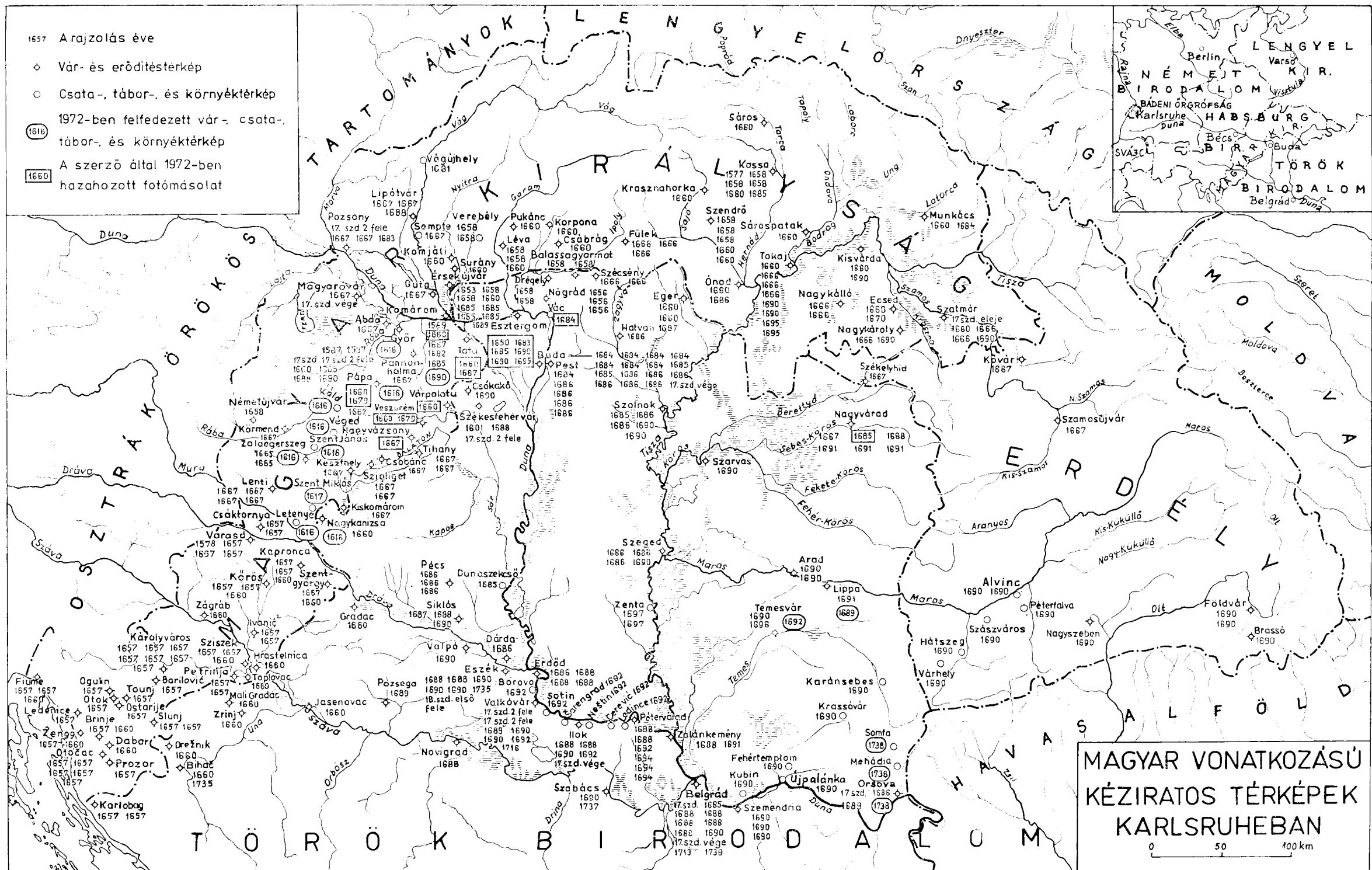
A fentiekén kívül az I—IV., VI., VIII. és IX. kötetek tartalmazznak még jelentősebb magyar vonatkozású anyagot. A gyűjtemény kötetekbe rendezett részén kívül jelentős számú egyes térképből álló anyagrésszel is találkozunk a kutató. Az eddig leírtakból talán az a kép alakul ki, hogy Karlsruheban csak vártérképek vannak. Ez korántsem így van. A négyesázat meghaladó vár- és környéktérkép mellett jelentős számú tábor-, csatatér-, határ-, országész- és országtérkép is található.

A karlsruhei gyűjtemények keletkezése

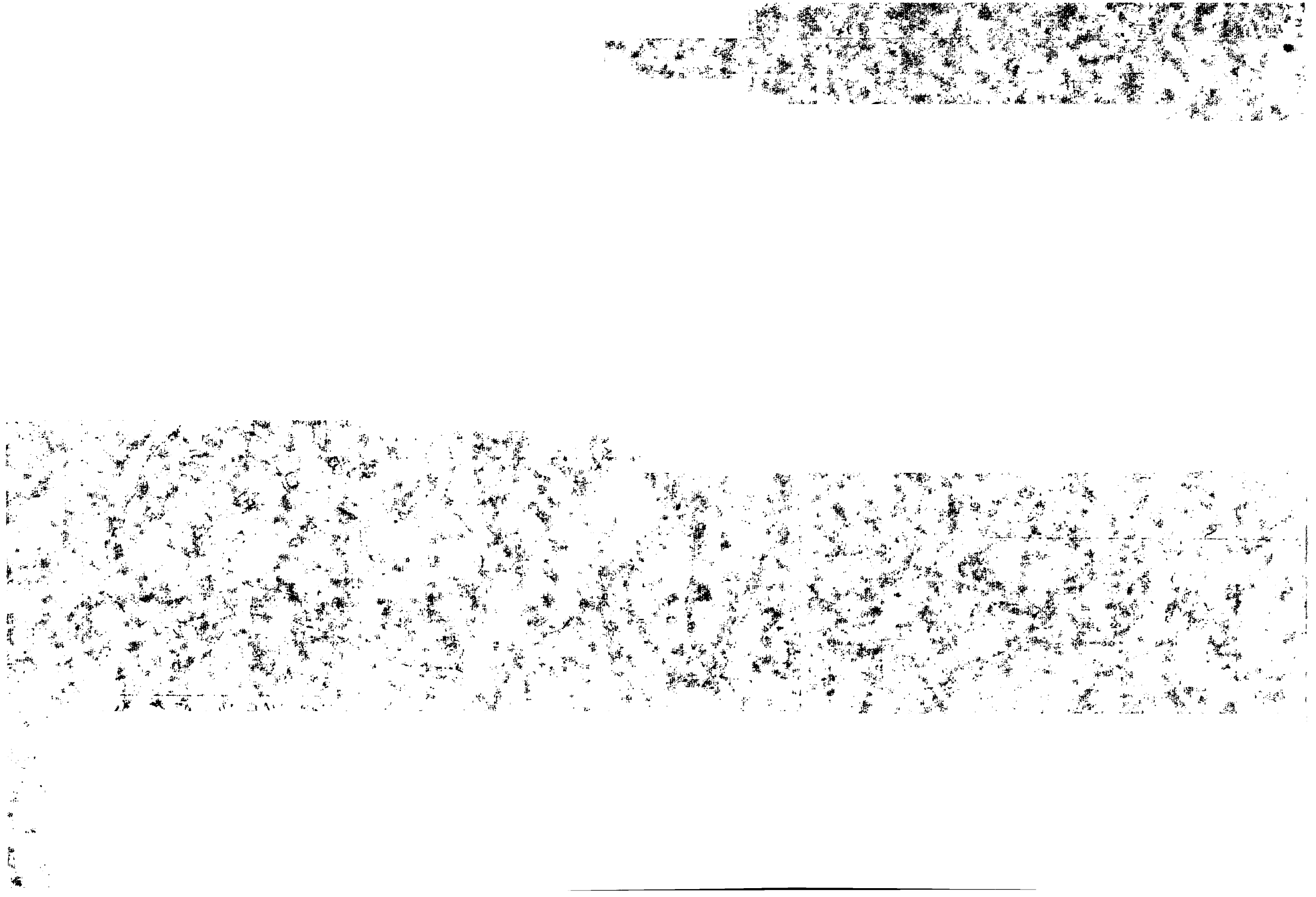
Mint már említettem, a keletkezés annak köszönhető, hogy Badenben magas katonai rangú és hatáskörű őrgrófok sora érdeklődött a térképek iránt és gyűjtötte azokat. A XVII. század második felében megértek a feltételek a töröknek Magyarországról való kiűzésére. Bátran mondhatjuk, hogy egész Európa összefogott. Európa fejedelmei, különösen a német államok uralkodói egymással versengve küldték csapataikat a magyarországi hadszíntérre. A legtöbben maguk vezették csapataikat. A badeni uralkodóház több tagja magas katonai rangot és beosztást ért el a császári hadseregben. Közülük is kiemelkedik Hermann őrgróf (1628—1691), aki mint katona 1671-ben lép császári szolgálatba. 1681-ben a bécsi udvari haditanács elnöke lesz. Ezt a legmagasabb katonai méltóságot 1689-ig tölti be. 1681-ben a győri vár főparancsnoka is. A török elleni háború előkészítése céljából beutazza az országot, különösen az erődített helyeket, amelyekről mérnökeivel tervrajzokat készített. Több térképen Hermann számára szóló ajánlást találunk. Az ajánlások alapján feltételezzük, hogy szenvedélyesen érdeklődött a térképek iránt. A karlsruhei levéltár törzanyagát képező három kötet térképei (XII., XIII., XV.) még Hermann őrgróf hivatali elődje, Gonzaga herceg megbízásából készültek 1653—1667 között. Hermann haditanácselnöki minőségében hozzáférhetett a bécsi szolgálati hely irattárához. Megállapítható, hogy személyes ellentét volt Hermann és a hadjáratok főparancsnoka, Lotharingiai Károly között. Hermann haditanácselnök Károllyal szemben a bajor választót és saját unokaöccsét, Lajos Vilmost pártfogolja és a főparancsnok hatáskörét szűkíti. Az egyenetlenségnek Buonvisi bíboros pápai követ azzal vet véget 1689-ben, hogy a pápai segély további folyósítását Hermann leváltásától teszi függővé. Lipót császár kénytelen engedni. Hermann kegyvesztésében szerepet játszott az is, hogy Caraffa vértörvényszékét hevesen ellenzi, aki erre bevádolja őt, mint Thököly titkos hívet. Hermann őrgróf elkerül a bécsi udvartól, de mint szenvedélyes térképgyűjtő a maga és Gonzaga által rajzoltatott térképeket magával viszi.

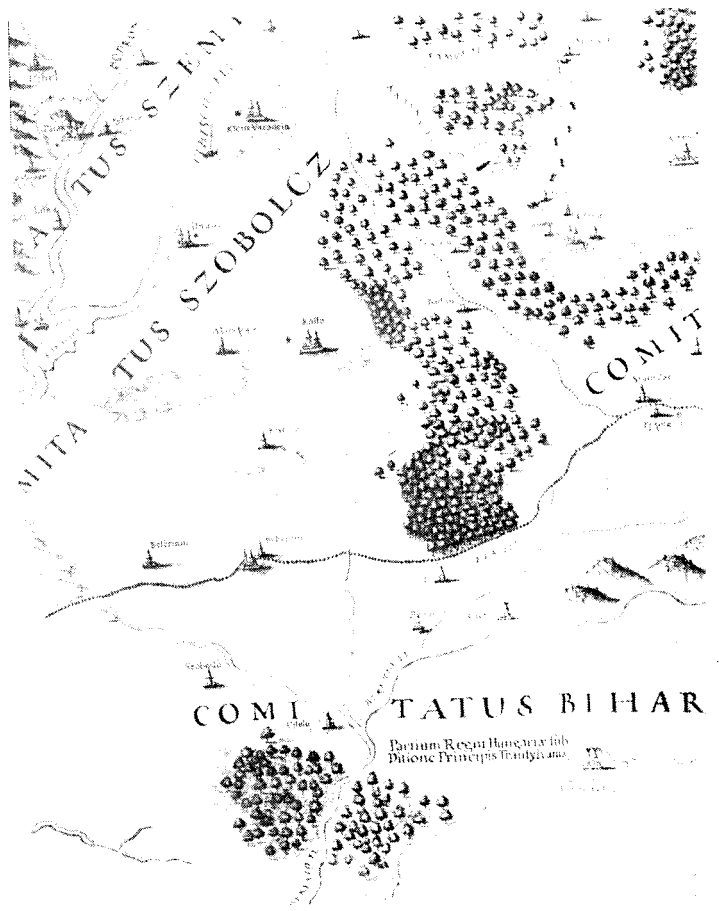
Unokaöccse Lajos Vilmos (1655—1707) őrgróf a tehetséges hadvezér, aki a törökök felett aratott fényes győzelmeiért a Türkenlouis (törökverő) melléknevet kapta. Alig 31 évesen már a Budát ostromló sereg másodparancsnoka. 1688-tól a Magyarországon maradt sereg főparancsnoka. Ezt a tiszteletet 1692-ig, a rajnai hadszíntérre való távozásáig tölti be. Vezérkarában saját térképészeti osztálya volt, amelyik neki hiteles anyagot szállított. Lajos Vilmosnak a karlsruhei levéltár azon térképeit és tervrajzait tulajdonítják, amelyek 1689—1692-ből, főparancsnoksága idejéből származnak. Tekintélyes számú térkép készült ebben az időben a Magyarországon, Erdélyben és Szerbiában harcoló császári sereg felvonulásáról, menetéről, táborairól és csatáiról. Ezeket túlnyomórészt Tobias von Hasslingen ezredes főszállásmester, az olaszul író G. Morando Visconti és Beaulaincourt mérnök rajzolta.

A fenti két baden-badeni őrgrófon kívül a család másik ága, a baden-durlachi őrgrófok, ha szerényebb mértékben is, de hozzájárultak a levéltár keletkezéséhez. A durlachi ág nem adott

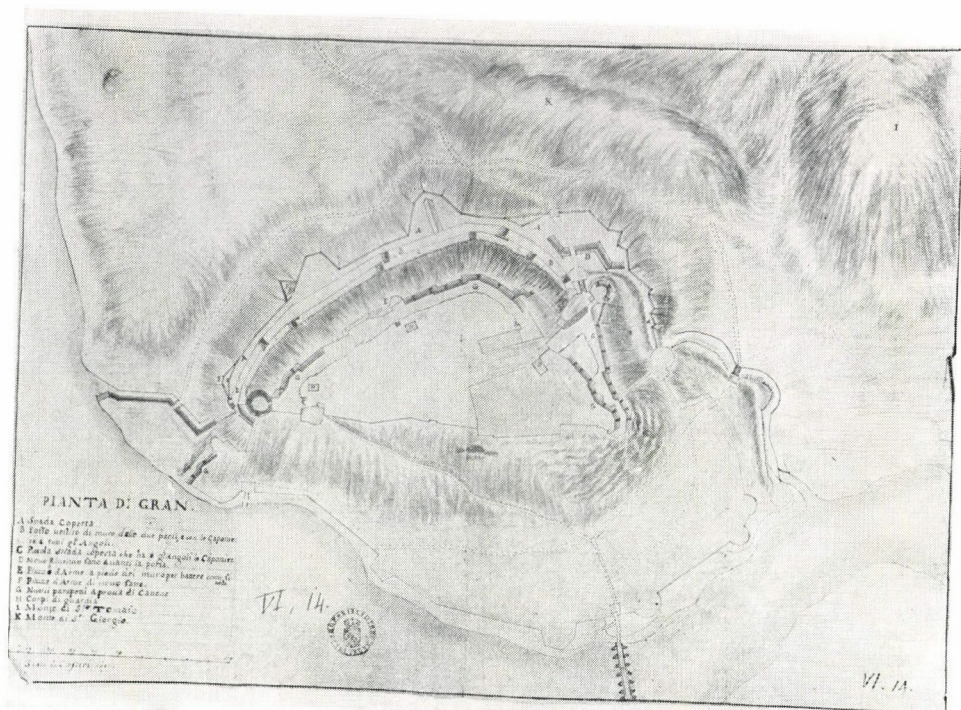


1. ábra. Magyar vonatkozású kéziratos térképek Karlsruheiban

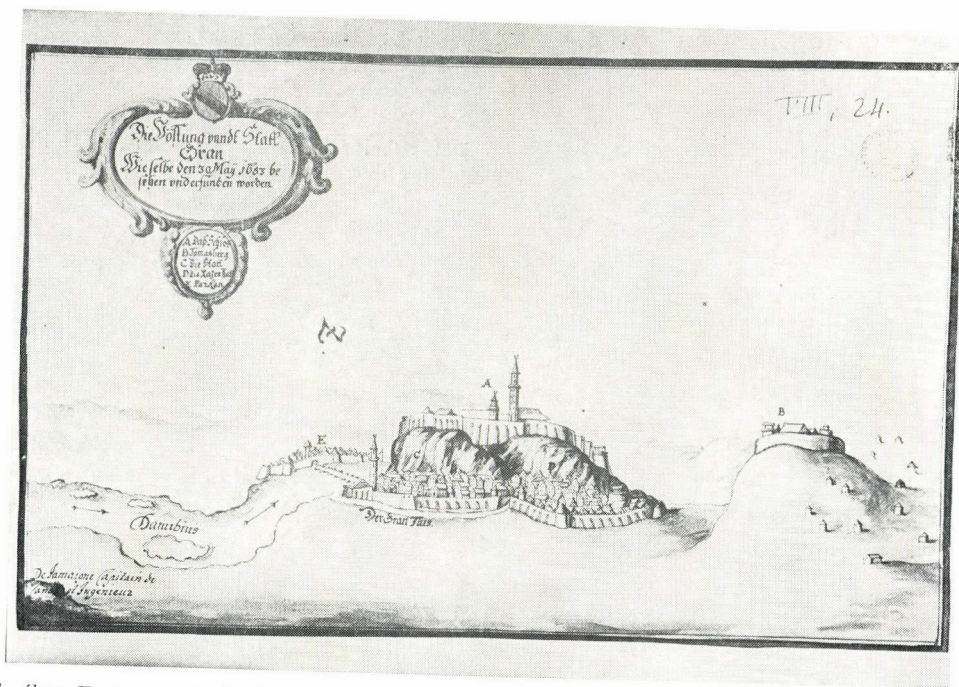




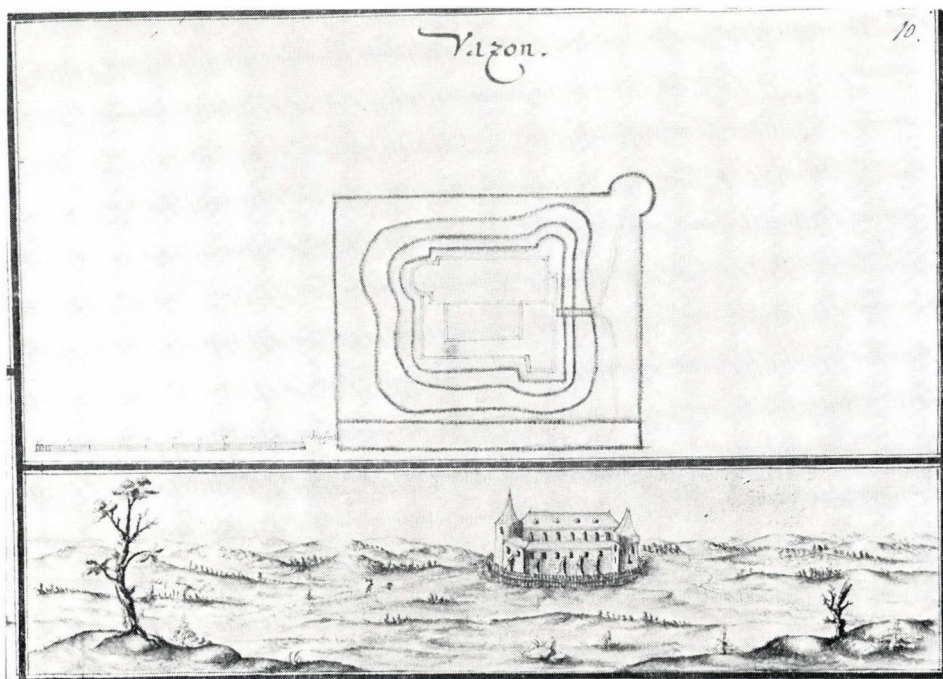
2. ábra. A Tiszavidék térképének részlete kb. 1685-ből. Badische Landesbibliothek, Q 15.



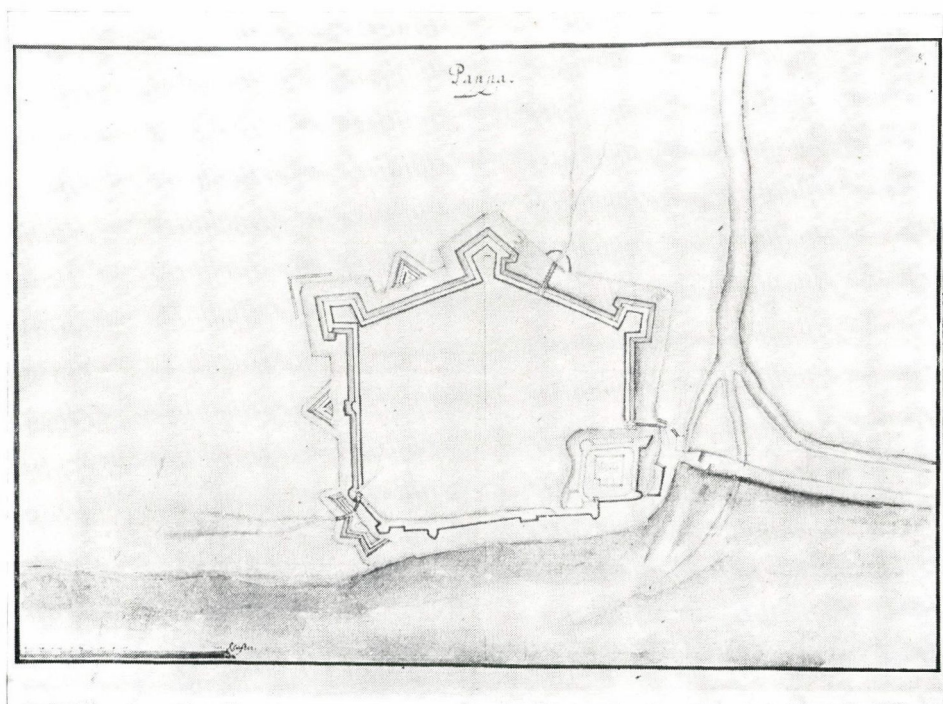
3. ábra. Esztergom tervrajza 1650-ból. Badisches Generallandesarchiv, Hfk. Bd. VI Nr. 14



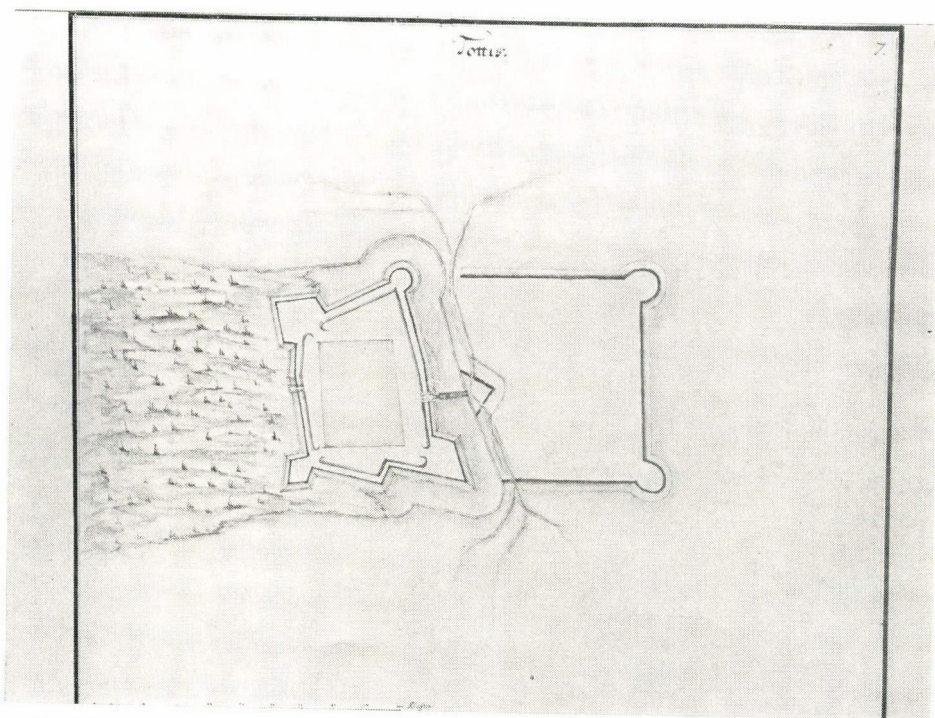
4. ábra. Esztergom és Párkány látképe 1683-ból. Badisches Generallandesarchiv, Hfk. Bd. VIII Nr. 24.



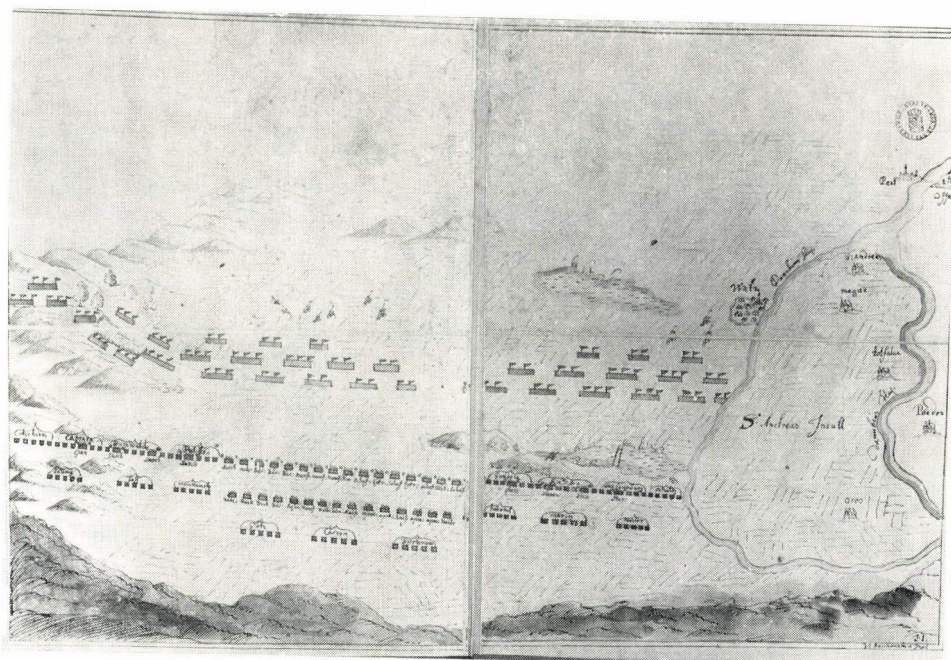
5. ábra. Vázsony tervrajza és látképe 1667-ből. Badischen Generallandesarchiv, Hfk. Bd. XIII. fol. 10.



6. ábra. Pápa tervrajza 1679-ből. Badisches Generallandesarchiv, Hfk. Bd. XIII fol. 8



7. ábra. Tata tervrajza 1679-ből. Badisches Generallandesarchiv, Hfk. Bd. XIII fol. 7.



8. ábra. Csatarend Vác környékén 1684-ben. Badisches Generallandesarchiv, Hfk. Bd. XIV Nr. 26.

olyan kiemelkedő hadvezért, mint Törökverő Lajos. Amíg azonban a baden-badeni ág tagjainál a vezető katonai állásokban való tevékenység lényegében két generációra korlátozódott, addig a baden-durlachiak több, mint 200 évig minden hadszíntéren megtalálhatóak. Közülük is kiemelkedik Georg Friedrich őrgróf, aki már 1600-ban részt vesz Rudolf császár magyarországi hadjáratában. Ő volt az, aki katonai írásaihoz a legrégebbi, eddig ismeretlen, a szerző által Magyarországon most először publikált, törökkori tervrajzokat mellékelte. A fentebb már említett kilenc térképről van szó, amely a császári hadsereg 1616. évi dunántúli táborhelyeiről készült. Az ezektől még korábbi, XVI. századi tervrajzok megszerzését is Georg Friedrichnek tulajdonítják.

A gyűjtemény legrégebbi kéziratosa darabja Varasd 1568-ban D. Specklin által készített tervrajza, a legkésőbbi pedig az a manővertérkép, amelyik a bádeni sereg 1838. évi hadgyakorlatát mutatja be, tehát a levéltár anyaga 270 év hadtörténelmét öleli fel.

A térképek egy részét eleinte a Hof-und Landesbibliothekban, majd 1887—88-ban a nagyhercegi ház karlsruhei családi levéltárában helyezték el, míg más része (az egyes térképekből álló gyűjtemény) a Fasanengarten kastélyának gyűjteményébe került. Az utóbbiból azután 1893-ban a kéziratosa anyag a Levéltárba, a nyomtatott anyag pedig a Könyvtárba jutott.

A térképek rajzolói

A középkorban Olaszországból kiinduló új erődítési mozgalom pontos részletterveket, képzett hadmérnököket igényel. Hazánkba a török háborúk következtében elég korán eljut ez a mozgalom. Egyre több mérnököt alkalmaznak a hadseregben. Nagy részük olasz és francia, a párizsi mérnöki iskola neveltjei, ezért találunk e kor térképein a német mellett annyi olasz és francia névrajzot. Sok térképről hiányzik a rajzoló neve. Az anyag teljes feldolgozásával, a rajzok eredet és stílus szerinti csoportosításával az esetek egy részében sikerült megállapítani a szerző személyét.

Sajnos a karlsruhei térképek viszonylatában magyar térképrajzolóiról nem tudunk.

A levéltár legrégebbi térképeit a már említett Daniel Specklin strassbourgi várépítő mester rajzolta a XVI. század második felében. Varasdról, Győrrel, Komáromról készült rajzait felhasználja 1589-ben Strassbourgan kiadott „Architectura von Vestungen. . .” c. művében.

A karlsruhei levéltár törzssanyagát alkotó három kötet (XII., XIII., XV.) térképeinek többségét Gonzaga herceg haditanács-elnök megbízásából Martin Stier, De Jarnage, Lucas Georg Ssicha, Gerhardt Grass és Nicolò Angiellini rajzolták. Végzett munkájukról a kötetek jellemzésénél már szóltam. Némelyikük rajzát mai szemmel naivnak és kezdetlegesnek ítélnénk. Ne feledjük azonban a korabeli nehézségeket és azt, hogy a haditanács-elnök kívánságára néhány év alatt produkálniuk kellett a magyar végvári rendszer szinte minden jelentős erősségének rajzát.

Bádeni Lajos, a törökverő főparancsnoksága idején (1689—1692) hadjáratát útvonaláról, táborairól seregének mérnökei sok rajzot készítettek. Közülük is kiemelkedik Tobias von Hasslingen főszállásmester (1649—1717), aki az őrgróf 1691-es hadjáratáról — amely Dunapenteléről kiindulva Belgrádig tartott — öt színes tollrajzot készített. Ezek a rajzok a 148 oldalt kitevő hadjárat leírás illusztrálására szolgálnak. Ugyancsak az ő személyéhez fűződik az 1692. évi hadjárat 12 táborhelye (Eszék—Pétervárad), hőrbekötött színes vázlatának az elkészítése, amelyeket a szöveges leírás vonatkozó helyeire kötöttek be.

G. Morando Visconti olasz származású császári hadmérnök Badeni Lajos 1689. évi dél-magyarországi és szerbiai hadjáratáról rajzol tucatnál több színes térképet. Munkásságára a kisebb méretarányra való törekvés, a jellemző, tehát már nem egy szűk táborhelyet rajzol meg, mint sok társa, hanem áttekintést nyújt a tágabb hadművelési területről.

F. C. Beaulaincourt hadmérnök 1687-ben lép Lajos őrgróf szolgálatába. 1688-ban és 1690-ben kitűnő színes térképet készít a hadjáratok egyik kulcsfontosságú helyéről, Eszék városáról és erődjéről. 1690-ben részt vesz az őrgróf bántói és erdélyi hadjáratában, amelynek táborhelyeiről tucatnál több színes rajzban számol be. (ld. a IX. kötet térképeit).

A fentiekén kívül említést érdemelnek még Hannenstein, De l'Isle, Marsigli és Schmalkalder rajzai.

A térképek felhasználása

A karlsruhei térképek zöme a XVII. század második felében készült. A párizsi mérnök iskola neveltjei által többségében már felméréssel készült rajzok főleg erődítéseket ábrázolnak, de tábor-, csatatér- és határtérképek már nagyobb területet ölelnek fel. Ez az a kor, amely Honterus, Lázár, Lazius és Zsámboky tapasztalat és hallomás alapján rajzolt térképeitől Marsigli és Müller mérések alapján készített térképeikhez vezet, s így a magyar kartográfia történetének egyik legfontosabb korszaka.

A történész és különösen a hadtörténész számára a török hódítás korát illetően a karlsruhei térképek felbecsülhetetlen értékűek. Segítségükkel sok vitatott kérdés helyesen megválaszolható, még több dolgot a helyére lehet tenni, a részletproblémák feldolgozásához, tisztázásához, kiegészítéséhez a rajzok és a velük kapcsolatos hadi akták forrásértéke kiemelkedő jelentőségű. A helytörténeti kutatások számára is fontos adatokat szolgáltat ez az anyag. A hazahozott fotómásolatokat a kutatók rendelkezésére bocsátva máris mutatkoznak az első eredmények. Pl. a komáromi vár történetének megírásához éppen ez az anyag szolgáltatta az egyik hiányzó láncszemet. Ugyanis az egyik Komárom térképen együtt megtalálható a régi és új erődítményrendszer.

A régész számára sem lebecsülendők ezek a város- és vártérképek. A pontos léptekkel ellátott váralaprajzok segítséget nyújtanak a föld alá került korábbi várfal és épületfal-részletek feltárásához, idő és pénz takarítható meg ilyen módon.

A térképész az anyag gondos tanulmányozásával segíthet eltüntetni a magyar kartográfia-történet fehér foltjait, erősíthet, tapasztalatot nyerhet ebből a hiteles forrásból az Európa többi gyűjteményében található magyar vonatkozású anyag feltárásához. A rajzoknak a kor már eddig ismert hazai és külföldi térképeivel való összevetése útján értékelheti azok kartográfiai becsét, tudományunkban elfoglalt helyét. Ezek a térképek és tervrajzok, a neveket és tájakat illetően értékes térképi anyagot tartalmaznak, amely eddig jórészt ismeretlen volt és a tudomány még nem használta fel. Sok esetben arról van itt szó, hogy a vonatkozó helységek és tájak legrégibb pontos térképi ábrázolásain más fontos helyeket és becses kiegészítéseket lehet találni.

Ezúton is köszönetet mondok a Bádeni Tartományi Könyvtár és a Bádeni Tartományi Levéltár Igazgatójának, hogy kutatásaimat, valamint a kért anyag lefényképezését, illetve lefényképeztetését engedélyezték.

IRODALOM

1. Balla Gy., 1973: 17. századi kéziratos magyar település- és vártérképek a karlsruhei gyűjteményekben — Térképtudományi Tanulmányok (Studia Cartologica). Az ELTE Térképtudományi Tanszékének évkönyve, 4. köt. 79—93.
2. Csőre P., 1965: Magyar vonatkozású történelmi térképek Karlsruheban — Geodézia és Kartográfia (17). 48.
3. Fodor F., 1952: A magyar térképírás — Honvéd Térk. Int., Bp. I. köt. 176.
4. Glaser L., 1933: A karlsruhei gyűjtemények magyarvonatkozású térképanyaga. Állami Térképészet. Bp.
5. Hóman B.—Szekfű Gy., 1935: Magyar Történet. Bp. Egyetemi Nyomda, IV. köt. 206—220.
6. Inventar der handgezeichneten Karten und Pläne zur europäischen Kriegsgeschichte des 16—19. Jh. im Generallandesarchiv Karlsruhe. Stuttgart, Kohlhammer Verlag. 1971.
7. Ph. Röder, 1839: Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken. Karlsruhe.
8. F. von Weeck 1890: Badische Geschichte. Karlsruhe.

Zusammenfassung

Mehr als 400 handgezeichnete Karten ungarischer Beziehungen befinden sich in den Sammlungen von Karlsruhe, die im 17. Jahrhundert während der türkischen Kriege in Ungarn entstanden. Der Verfasser hatte im Jahre 1972 Gelegenheit, in den Sammlungen zu forschen.

Ich kann diesen Artikel nicht veröffentlichen, ohne den geehrten Direktionen des Generallandesarchivs und der Landesbibliothek in Karlsruhe für ihre Hilfe, die sie mir während meiner Forschungen geleistet haben, für die Erlaubnis zum Photographieren meinen Dank auszusagen.